

A Comparative Analysis of Sunni and Shi'i Exegetes' Disagreements Regarding the Faith of the Disciples of Jesus (PBUH) in Verses 111–112 of Sūrah al-Mā'idah*

Marziyeh Jadid al-Islam¹ and Sayyede Vahideh Rahimi²

1. Ph.D. Candidate, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: jadidi3778@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran. Email: svrahimi@yahoo.com

Research Article

Abstract

This study employs a descriptive-analytical approach within the framework of comparative exegesis to examine the differences between Sunni and Shi'i exegetes regarding the status of the faith of the disciples of Jesus (PBUH). The central issue addressed is the divergent interpretations of the disciples' faith in the Qur'anic verses concerning them, particularly whether their faith reflects initial doubt or steadfast certainty, as portrayed in Sūrahs Āl 'Imrān (Qur'an 3), al-Mā'idah (Qur'an 5), and al-Šaff (Qur'an 38). The significance of this study lies in its attempt to reconcile these interpretive differences and to bring exegetical perspectives into closer alignment through contextual analysis and comparative evaluation of exegetical views. The findings reveal that the roots of these disagreements may be traced to factors such as insufficient attention to textual context and linguistic convention, failure to distinguish between literal and figurative expression, historical inconsistencies, and the influence of exegetical reasoning. Based on this analysis, the study proposes the theory of the evolution of faith as an alternative to earlier one-dimensional interpretations. According to this theory, the disciples' faith developed gradually from its initial stages to the attainment of firm and unwavering certainty. Consequently, the temporary shortcomings reflected in certain Qur'anic accounts should not be understood as negating their ultimate spiritual perfection. The study ultimately contributes to reducing exegetical tensions and fostering greater convergence in Qur'anic understanding.

Keywords: Status of the Disciples; Sunni and Shi'i Exegeses; Sūrah al-Mā'idah, Verse 112; Perfection of the Disciples' Faith; Disciples of Jesus (PBUH).

* Received 15 October 2025; Received in revised from 08 December 2025; Accepted 26 February 2026; Published online 30 March 2026

Cite this article: Jadid al-Islam, M., & Rahimi, S.V. (2026). A Comparative Analysis of Sunni and Shi'i Exegetes' Disagreements Regarding the Faith of the Disciples of Jesus (PBUH) in Verses 111–112 of Sūrah al-Mā'idah. *Comparative Interpretation Research*, 12(1), 66-90. <https://doi.org/10.22091/ptt.2026.14150.2542>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

Exegetical discussions within the Sunni and Shi'i traditions concerning the nature of the faith of the disciples of Jesus (PBUH) in the Holy Qur'an have long been characterized by divergent interpretations. In verse 52 of Sūrah Āl 'Imrān (Qur'an 3), verses 111–113 of Surah al-Mā'idah (Qur'an 5), and verse 14 of Surah al-Şaff (Qur'an 38), the disciples, as the chosen companions of Jesus, constitute the focal point of an exegetical debate surrounding their request for the "*Heavenly Table Spread*" (al-Mā'idah). While some exegetes interpret this request as evidence of an initial deficiency in faith and lingering doubt, others regard it as an expression of the desire to attain a higher degree of certainty and a deeper level of inward conviction.

Employing an analytical-comparative approach, this study seeks to re-examine the relevant Qur'anic concepts through a systematic contextual analysis while clarifying the stages of faith and the role of divine testing in strengthening religious belief. Moving beyond purely formal dichotomies, it aims to develop a coherent understanding of the disciples' spiritual trajectory. At the national level, the significance of this study lies in its potential to reduce exegetical fragmentation and promote methodological convergence among Islamic schools of thought. At the international level, it contributes to clarifying the status of these figures, who occupy a shared place within the Abrahamic religious traditions, and to examining the relationship between miracle, certainty, and human agency.

Despite a number of scattered studies on the subject, a systematic and critical investigation of the underlying causes of these divergent interpretations remains lacking. Accordingly, the principal research question of this study is as follows: What epistemological foundations and exegetical indicators have shaped the divergent interpretations advanced by Sunni and Shi'i exegetes concerning the nature of the disciples' faith?

The originality of this study lies in its formulation of the "*Theory of the Perfection of Faith*," a model that views the disciples' faith not as a binary opposition between doubt and certainty, but rather as a gradual developmental process in which temporary weaknesses do not negate their ultimate spiritual perfection.

To achieve this objective, the views of Sunni and Shi'i exegetes were collected through descriptive-analytical and contextual-exegetical methods. Following their classification and a critical examination of their theological and linguistic foundations, these views were subjected to comparative analysis in order to clarify the points of convergence and divergence between the two exegetical traditions and to propose an effective framework for reducing exegetical disagreements.

Research Findings

The findings of this study may be organized under three principal axes, encompassing the analysis of exegetical interpretations and the formulation of a comprehensive explanatory framework.

1. Examining the Foundations of Exegetical Divergence: The present study demonstrates that the two opposing interpretations of the disciples' faith are grounded in distinct interpretive premises:

a) The Deficiency Reading: This interpretation is based on literalist and syntactic considerations, including the linguistic context of the disciples' request for the *Heavenly Table Spread* and the apparent reproach expressed by Jesus (PBUH), as well as on narrative chronology, which situates the event at the initial stage of their faith. Within this framework, faith is conceived as a binary category defined by either doubt or certainty.

b) The Perfection Reading: This interpretation is grounded in the thematic context of the Qur'an, particularly the characterization of the disciples as *Anṣār Allāh* ("Helpers of God"), as well as in mystical and theological principles. According to this reading, the request for the *Heavenly Table Spread* does not originate in doubt; rather, it reflects the dynamic nature of faith and its progression from transmitted certainty to inward spiritual witnessing, culminating in the attainment of the station of the *shāhidīn* ("witnesses").

2. Fundamental Factors Underlying the Divergence: A critical analysis of the exegetical views indicates that these conflicting interpretations stem from several factors, including the conflation of literal and figurative language, inconsistency with the contextual coherence of the Qur'anic discourse, insufficient attention to the linguistic conventions of the period of revelation, historical inconsistencies, and interpretive judgments concerning the referents of pronouns. Collectively, these factors have contributed to the emergence of a dichotomy between portrayals of the disciples' faith as either *deficient* or *firm and exemplary*.

Conclusion

Through a comparative analysis of Sunni and Shi'i exegetical perspectives on verses 111–113 of Sūrah al-Mā'idah (Qur'an 5), this study demonstrates that the exegetical dispute concerning the faith of the disciples originates from two contrasting interpretive approaches: the Deficiency Reading, grounded in the apparent linguistic features of the text and the assumption of initial doubt, and the Perfection Reading, grounded in thematic context and the aspiration for a higher degree of certainty. The roots of this divergence lie in methodological differences among exegetes regarding the interpretation of linguistic convention, the identification of pronominal referents, and the maintenance of contextual coherence.

Moving beyond formal dichotomies, this study advances the "*Theory of the Perfection of Faith*" as a more comprehensive explanatory model for understanding the status of the disciples. According to this theory, the disciples' spiritual development constitutes a gradual and multi-layered process in which temporary weaknesses not only fail to obstruct perfection but also function as divine tests that enhance cognitive and spiritual capacities. Consequently, such temporary deficiencies do not negate the ultimate perfection of their faith.

By integrating exegetical evidence from both Sunni and Shi'i traditions while preserving contextual coherence, this theory presents an eschatological understanding of the disciples' faith, affirming their exalted spiritual status as exemplars of sincerity and firmly established certainty.

References

- Baḥrānī, Hāshim. (1415 AH). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Bunyād-i Bi'that Publications. [In Arabic].
- Ibn Abī Ḥātim, 'Abd al-Raḥmān. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm Musnadan 'an al-Rasūl*. Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic].
- Ibn Shahrāshūb Māzandarānī, Muḥammad 'Alī. (1410 AH). *Mutashābih al-Qur'ān wa Mukhtalīfuh*. Bidār Publications. [In Arabic].
- Javadi Amoli, 'Abdullah. (1390 SH). *Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm*. Isrā' Publications. [In Persian].
- Rashīd Ridā, Muḥammad. (1424 AH). *Tafsīr al-Manār*. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic].
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (Tafsīr al-Ṭabarī)*. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic].
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1374 SH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic].
- Ṭabrisī, Faḍl ibn al-Ḥasan. (1372 SH). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic].
- Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic].
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dār al-Kutub al-'Arabiyyah. [In Arabic].

بررسی اختلاف مفسران فریقین درباره جایگاه ایمان حواریون حضرت عیسی (ع) ذیل آیات ۱۱۱ و ۱۱۲ سوره مائده*

مرضیه جدیدالاسلام^۱ و سیده وحیده رحیمی^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: jadidi3778@gmail.com

۲. استادیار، گروه قرآن و حدیث، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: svrahimi@yahoo.com

چکیده

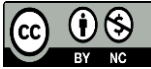
این پژوهش با هدف بررسی اختلاف نظرات مفسران فریقین درباره جایگاه ایمان حواریون حضرت عیسی (ع) صورت پذیرفته است. وجود خوانش های متعارض از ایمان حواریون، از تردید اولیه تا یقین راسخ، پژوهش در این زمینه را ضروری می نماید. این نوشتار در زمره مطالعات تفسیر تطبیقی جای می گیرد. اهمیت آن در ارائه راهکاری برای جمع بندی اختلافات و تقریب دیدگاه های مفسران فریقین نهفته است. این تحقیق با رویکردی توصیفی - تحلیلی و با روش تحلیل سیاقی، به بررسی آیات مرتبط در سوره های آل عمران، مائده، صف بر مبنای تفاسیر فریقین می پردازد. یافته ها حاکی از آن است که عوامل مختلفی از جمله غفلت در سیاق و عرف زبانی، عدم تمایز بین حقیقت و مجاز، تناقض تاریخی و اجتهاد مفسر، منجر به تفاسیر متعددی شده است. نوشتار پیش رو در نهایت، طرح نظریه تکامل ایمان را به جای خوانش های تک بعدی پیشین پیشنهاد می کند. این الگو با تحلیل نظام مند سیاق و ادله متعارض نشان می دهد که ایمان حواریون، مسیری تدریجی از مرحله ابتدایی تا رسیدن به یقینی راسخ را پیموده است و تصویر قرآن از ایشان، ضعف های مقطعی را نافی کمال نهایی نمی انگارد. لذا پژوهش حاضر جهت جمع بندی و کاهش اختلافات تفسیری، گامی به سوی تقریب دیدگاه های مفسران و تحقق وحدت رویه در فهم قرآن به شمار می آید.

کلیدواژگان: جایگاه حواریون، تفسیر فریقین، آیه ۱۱۲ سوره مائده، تکامل ایمان حواریون، حواریون عیسی (ع).

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۷ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

استناد: جدیدالاسلام، مرضیه؛ و رحیمی، سیده وحیده. (۱۴۰۵). بررسی اختلاف مفسران فریقین درباره جایگاه ایمان حواریون حضرت عیسی (ع) ذیل آیات ۱۱۱ و ۱۱۲ سوره مائده، پژوهش های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۱)، ۶۶-۹۰. https://doi.org/10.22091/PTT.2026.14150.2542	 ناشر: دانشگاه قم
--	--

© نویسنده(ها)

مقدمه

در میراث اسلامی، اختلاف نظرات تفسیری یکی از مهمترین عرصه‌های مطالعات قرآنی است که از صدر اسلام تاکنون استمرار یافته و به شکل‌گیری مکاتب و جریان‌های متنوع در فهم قرآن منجر شده است. این اختلافات در سطوح مختلف زبانی و نحوی، تحلیل‌های تاریخی و روایی و مبانی کلامی و اعتقادی رخ داده‌اند. بررسی این اختلافات، نه تنها به شناخت دقیق‌تر تاریخ تفسیر و روش‌های مفسران کمک می‌کند بلکه امکان بازسازی رویکردی منسجم برای مواجهه با اقوال متعارض را فراهم می‌سازد. مسئله ایمان حواریون به عنوان بخشی از مباحث تفسیری مرتبط با آیات سوره مائده، نمونه‌ای از اختلافات میان مفسران فریقین است که در بستر کلی اختلافات تفسیری جای می‌گیرد. این اختلافات همواره بر فهم دینی و شکل‌گیری هویت‌های مذهبی اثرگذار بوده‌اند. درک صحیح از علل و ماهیت این اختلافات، می‌تواند به کاهش سوءبرداشت‌ها و تقویت همگرایی میان مکاتب تفسیری کمک کند. از سوی دیگر، بررسی اختلافات در موضوعات خاص مانند ایمان حواریون، امکان تحلیل دقیق‌تر سازوکارهای زبانی، سیاقی و روایی را فراهم آورده و نشان می‌دهد چگونه عوامل مختلفی چون توجه یا غفلت از سیاق، تمایز میان حقیقت و مجاز یا اجتهاد مفسر، در شکل‌گیری برداشت‌های متفاوت نقش داشته‌اند.

قرآن کریم در آیات ۵۲ سوره آل عمران، ۱۱۲ و ۱۱۱ سوره مائده و آیه ۱۴ سوره صف به حواریون که گروهی ویژه از یاران حضرت عیسی (ع) هستند، اشاره می‌کند. این اصطلاح در لغت از ریشه «ح و ر» و به معنی سفیدی و صفا می‌باشد که از پاکی ظاهری و سفیدی لباس ایشان گرفته شده است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۲۰۰؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۶) و هم به پیشه رخت‌شویی مرتبط می‌باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۲۳۴). همچنین در بعد اخلاقی و معنوی، از همان سفیدی استعاره گرفته شده و بر خلوص نیت، طهارت باطنی و «پاکی ایمان» دلالت دارد (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۶۸؛ رشید رضا، ۱۴۲۴ق، ج ۳، ص ۲۵۸). در بُعد کارکردی و اجتماعی، ایشان را به عنوان «یاران وفادار»، «انصار خاص» و «وزرا و کمک‌کاران» پیامبر در تبلیغ دین معرفی می‌کند (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۸؛ طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۴۷۳). این سه بُعد، در یک نظام معنایی منسجم، حواریون را به عنوان افرادی که هم در پاکی ظاهری و باطنی و هم در یاری‌رساندن به پیامبر خدا پیشگام بودند، معرفی می‌کند.

سوره مائده، از سوره‌های طویل قرآن و آخرین سوره نازل بر پیامبر اکرم (ص) است. آیات ۱۱۲ تا ۱۱۵ آن به موضوع حواریون حضرت عیسی (ع) می‌پردازد. این آیات، به درخواست حواریون برای نزول مائده آسمانی اشاره دارد. درخواستی که با هدف اطمینان قلبی و تأیید صداقت رسالت حضرت عیسی (ع) صورت گرفته است.

خوانش‌های متفاوت مفسران از آیات مرتبط با حواریون، به داوری‌های متعارضی درباره ایمان ایشان منجر شده‌است که پیامدهای روش‌شناختی و اعتقادی در فهم مباحثی چون نبوت، معجزه و مراتب ایمان در پی دارد. این بررسی از آن رو ضرورت می‌یابد که نخست؛ الگویی برای سنجش تاثیر معجزه بر تحکیم ایمان و نقش درخواست معجزه در ارزیابی باورهای دینی ارائه می‌دهد، دوم؛ چارچوبی برای فهم مراتب ایمان در قرآن و سنت‌های الهی در آزمودن مومنان فراهم می‌آورد و سوم؛ به‌مثابه مطالعه‌ای موردی تاثیر پیش‌فرض‌های کلامی، زبانی و روایی بر فرآیند تفسیر را آشکار می‌سازد. از این‌رو، پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی در پی شناسایی و تحلیل اختلاف‌نظرات مفسران فریقین، واکاوی عوامل این اختلافات و تبیین جایگاه ایمانی حواریون با محوریت آیات مورد بحث است.

بیان مسئله

حواریون به‌عنوان یاران خاص حضرت عیسی (ع)، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ادیان دارند. در قرآن کریم مباحث تامل‌برانگیزی درباره کیفیت ایمان ایشان آمده‌است. آیات پایانی به‌ویژه آیات ۱۱۱ تا ۱۱۳ سوره مائده، ازجمله مهمترین این آیات هستند که به روایت گفتگوی حواریون با حضرت عیسی (ع) و درخواست نزول مائده آسمانی می‌پردازد. این آیات از دیرباز محور تفاسیر و اختلاف‌نظرات جدی میان مفسران فریقین بوده و همواره به‌عنوان بستری برای واکاوی مراتب ایمان یاران برگزیده مسیح (ع) مورد توجه قرار گرفته‌است. برخی درخواست «مائده» را نشانه‌ای از نقصان و تردید اولیه در ایمان حواریون تفسیر کرده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۲، ص ۴۶۲؛ زمخشری ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۹۳) و برخی دیگر آن را بیانگر طلب ارتقای یقین و تعمیق ایمان دانسته‌اند (طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۷۵؛ بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۹۱).

با وجود اختلافات جدی در این زمینه و اهمیتی که موضوع حواریون دارد، مطالعه مستقلی که به بررسی دو خوانش متعارض از این آیات و ایمان حواریون بپردازد، صورت نگرفته‌است هرچند در آثاری نزدیک به این پژوهش، مطالعاتی شکل گرفته‌است. از تلاش‌های معاصر مرتبط با این نوشتار می‌توان به اثری اشاره کرد که نویسنده با تمرکز بر اختلاف قرائت و نزول مائده، صرفاً به بررسی روایات تفسیری پرداخته و درنهایت، روایت مسخ حواریون را در تقابل با علم تجربی می‌داند (نوری، فریبا؛ حسینی، معصوم، ۱۴۰۲، بررسی انتقادی روایات تفسیری ذیل آیات ۱۱۲ تا ۱۱۵ سوره مائده، تفسیر پژوهی، ص ۳۸۰-۴۰۰) در اثری دیگر با عنوان «بررسی شخصیت حواریون از نگاه مفسران فریقین از هادی غلامرضایی، ۱۴۰۳» نویسنده به بررسی وجه تسمیه، در زبان‌های مختلف و بررسی یک سویه دیدگاه مفسران بدون تحلیل انتقادی آرای مخالف پرداخته‌است. در مطالعه‌ای نزدیک به این نوشتار، در تحقیق «جایگاه حواریون در قرآن از حسین نقوی و جعفر رضایی مجیدپور، ۱۳۹۹» نویسنده با رویکرد تطبیقی، جایگاه حواریون در قرآن را بررسی کرده‌است. اگرچه در این اثر رویکردی تطبیقی میان منابع اسلامی و مسیحی

اتخاذ شده است اما در نهایت شخصیت حواریون را بررسی نموده و به ایمان ایشان نمی‌پردازد. بنابراین علیرغم ارزشمندی این مطالعات، ایمان حواریون و اختلافات تفسیری مرتبط با آن به صورت مستقل و با رویکردی تطبیقی مورد توجه قرار نگرفته است.

با وجود اینکه مسائل متعددی پیرامون خوانش متعارض مفسران از این آیات، حواریون و ایمان ایشان وجود دارد، بناست در این نوشتار به این پرسش‌ها پاسخ گوئیم که نخست؛ مفسران قائل به نقصان یا تردید اولیه در ایمان حواریون، براساس چه مبانی زبانی و قرائن زمانی، درخواست مائده را تبیین می‌کنند؟ دوم؛ مفسران قائل به ثبات و کمال ایمان حواریون، با تکیه بر کدام قرائن سیاقی و مویدات روایی، درخواست مائده را با مقام ایمانی آنان سازگار می‌دانند؟ سوم؛ عوامل بنیادین شکل‌گیری این دو خوانش متعارض چیست و وجوه اشتراک و افتراق مفسران فریقین در تحلیل ماهیت ایمان حواریون کدامند؟ این نوشتار با رویکرد تحلیلی – تطبیقی با هدف پاسخ به این پرسش‌ها شکل گرفته است. به همین منظور ابتدا نظرات مفسران فریقین ذیل آیات مرتبط با ایمان حواریون استخراج شد سپس از آن، در دو دسته کلی دسته‌بندی شد. همزمان با دسته‌بندی نظرات مفسران، خوانش آیات و ادله مفسران برای دفاع از خوانش خود، بیان شد و نشان داده شد که نظرات مختلف و متعارض پیرامون آیات چگونه به وجود آمده است. در آخر به مقایسه و تطبیق دیدگاه‌های دو گروه مفسران پرداخته شد تا نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه آنها بیان شود. همچنین نشان داده شد علل و عوامل ایجاد اختلاف نظر میان مفسران چیست.

۱. ایمان حواریون در آغاز رسالت؛ تحلیل زبانی، زمانی و نشانه‌های نقصان

دسته‌ای از مفسران، با استناد به سیاق آیات مرتبط با درخواست مائده آسمانی ذیل آیه «أَذْ قَالَ الْخَوَارِثُونَ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ قَالُوا نُرِيدُ أَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَ نَعْلَمَ أَنَّ قَدْ صَدَقْتَنَا وَ نَكُونُ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ» (مائده: ۱۱۳-۱۱۲) بر این باورند که ایمان حواریون در مرحله نخست، ناقص بوده است. طبق این خوانش ایمان حواریون به گونه‌ای ابتدایی، وابسته به مشاهده معجزه و نیازمند آزمون الهی تصویر شده است.

الف) تحلیل زبانی و مفهومی درخواست حواریون

برخی از مفسران درخواست نزول مائده آسمانی از سوی حواریون را دلیل تردید یا ضعف ایمان و برخی دیگر نشان قوت یقین می‌دانند که مورد اختلاف مفسران است. ایشان سه خوانش متفاوت از «یستطيع» ارائه کرده‌اند: گروهی از مفسران «یستطيع» را اشاره‌ای به قدرت مطلق خداوند بر انزال مائده تفسیر کرده‌اند. براساس این خوانش، پرسش حواریون ناظر بر اصل قدرت الهی است که در چارچوب دیدگاه این مفسران، خود گواهی بر عدم تکامل ایمان ایشان محسوب می‌شود. فخر رازی پرسش حواریون را نشانگر شکاکیت و مرض در قلب حواریون می‌داند که منجر به درخواست معجزه شده است. وی عبارت «اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» را پاسخی مستقیم به این

حالت شکاکانه و تأکیدی بر ضرورت تقوا می‌داند و با استناد به «قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» می‌گوید خداوند ادعای ایمان و تسلیم حواریون را صرفاً از زبان خود آنان نقل کرده و مستقیماً ایشان را به صفات ایمان و اسلام توصیف نکرده است. از این رو، این نقل قول لزوماً دلالت بر تحقق واقعی ایمان ندارد و پرسش «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» را مویدی بر ضعف و کامل نبودن همان ادعای ایمانی می‌شمارد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۹۲).

ابن عطیه اندلسی نیز با پذیرش این دیدگاه، می‌گوید درخواست نزول مائده در آغاز دعوت حضرت عیسی (ع) پیش از وقوع معجزات مذکور در آیه ۱۱۰ مائده رخ داده است. لذا این درخواست بیانگر آن است که ایمان حواریون در آن برهه هنوز بر پایه مشاهده مستقیم معجزات استوار نشده و از ثبات و کمال کامل برخوردار نبوده است (ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۶۰). گرچه از قول برخی مفسران، زمخشری، متقدم و سرآمد این نظریه است (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۴۰۹؛ طنطاوی، بی تا، ج ۴، ص ۳۴۲؛ رشید رضا، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۲۰۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۴۵). ولی به نظر می‌رسد پیش از زمخشری، طبری درخواست حواریون را در ردیف درخواست‌های معجزه‌جویانه کافران از انبیای پیشین، قرار داده و آن را نشانه‌ای از شک و تردید در قدرت خداوند و صدق رسالت تفسیر می‌کند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۸۵). زمخشری با صراحت، ادعای ایمان و اخلاص از سوی حواریون را، فاقد حقیقت دانسته و درخواست مائده را مویدی بر بطلان این ادعا و نشانه‌ای از شک در ایمانشان تفسیر می‌کند (۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۹۲). ابوالفتح رازی با تأکید بر جنبه انذاری عبارت «اتَّقُوا اللَّهَ» و تشبیه عملکرد حواریون به قوم حضرت موسی (ع)، این رفتار را نشانه‌ای از جهل نسبت به عظمت و قدرت ربوبی می‌داند (۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۰۶). بیضاوی هم آن را ناشی از عدم بلوغ معرفتی حواریون ارزیابی می‌کند (۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۴۹). این دیدگاه مورد تأیید مفسرانی قرار گرفته است (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۶۰۱؛ نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۴۳؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۳، ص ۳۴۹؛ حقی، بی تا، ج ۲، ص ۴۶۲؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۶۱؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۰۵؛ ابن عجبیه، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۹۱-۹۲؛ مظهری، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۲۰۴؛ حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۲۰۵؛ جزائری، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۳۰). همچنین برخی، ایمان حواریون را با اوصافی چون مشکوک (طبری، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۸۵)، ناقص و فاقد کمال (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹، ص ۱۲۶؛ سبزواری نجفی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۵۳۸) معرفی می‌کنند. از این منظر، درخواست نزول مائده شاخص‌ترین نمود این ضعف ایمانی و تردید بنیادین به‌شمار می‌آید.

در مقابل؛ گروهی دیگر «يَسْتَطِيعُ» را حکمت و مصلحت الهی و بیانگر تحقق مشیت و تأیید اراده خداوند بر تحقق‌پذیری فعل برای نزول مائده تفسیر می‌کنند (طوسی، بی تا، ج ۴، ص ۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۴۰۷). طباطبایی با بسط این مفهوم، آن را کنایه از مجموعه شرایط وجودی مقوم فعل از جمله اقتضای مصلحت و صدور اذن، تفسیر می‌کند. به عقیده وی اصطلاحات امکان، قوه و استطاعت در سیاق‌های مشابه

قرآنی هم، بر ضرورت تحقق زمینه‌های مبتنی بر حکمت دلالت دارد و صرفاً قدرت نظری را مدنظر ندارند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۲۳۰). آلوسی با رویکردی بلاغی، کاربرد این واژه را مجازی از نوع «تسمیه المسبب باسم السبب» می‌داند و می‌گوید مشابه آن در گفتار روزمره، هنگامی که می‌پرسند «هَلْ تَسْتَطِيعُ أَنْ تَقُومَ مَعِيَ؟» نیز رخ می‌دهد که مقصود گوینده، پرسش از امکان عملی انجام کار است نه توانایی جسمانی مخاطب که این همان ذکر مسبب و اراده سبب است.

در خوانشی دیگر، هم‌وزنی استطاعت و اطاعت با واژگانی چون «استجابت» و «اجابت» مبنای تفسیر قرار گرفته است. بدین معنا که «استطاعت» به معنای مطیع بودن یا مطیع شدن خداوند در انجام فعلی ارادی و بدون کراهت تبیین می‌گردد. این برداشت، اگرچه منتسب به مفسر خاصی نیست اما در آثار برخی مفسران به عنوان یکی از وجوه معنایی این اصطلاح ثبت شده است (طوسی، بی تا، ج ۴، ص ۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۴۰۷؛ رشید رضا، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۲۰۸).

گروه اول که استطاعت را به معنای قادر بودن خداوند متعال می‌دانند، برای نظر خود ادله‌ای را بیان می‌کنند. از نظر ایشان استفاده از «عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ» به جای القاب والایی چون «رُوحُ اللَّهِ» یا «رَسُولُ اللَّهِ» برای حضرت عیسی (ع)، بیانگر عدم درک صحیح مقام نبوی و عدم رعایت ادب است (نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۴۳؛ حقی، بی تا، ج ۲، ص ۴۶۲؛ ابن عجبیه، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۹۱؛ سبزواری نجفی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۵۳۸؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۵۰۰).

صادقی تهرانی کاربرد «رَبِّكَ» توسط حواریون به جای عباراتی جامع‌تر مانند «رَبُّنَا» یا «رَبُّ الْعَالَمِينَ» را نشانه کاستی در ادب و احترام نسبت به مقام ربوبی می‌داند (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۲۹۸). جزائری کاربرد «رَبِّكَ» را همانند تعبیر «رَبِّكَ» بنی اسرائیل در مواجهه با حضرت موسی (ع) (بقره: ۶۸؛ مائده: ۲۴) دانسته و آن را دلیلی بر عدم درک جایگاه نبوت و ضعف ایمان حواریون در این برهه زمان می‌داند (جزائری، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۳۰).

مفسران دسته اول، پاسخ حضرت عیسی (ع) با عبارت «اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» به حواریون را توییح ایشان به حساب آورده‌اند و آن را دلیل قطعی بر نادرستی گفتار و وجود تزلزل ایمانی حواریون قلمداد کرده‌اند که ضرورت بازگشت به تقوا و پرهیز از شگاکیت را گوشزد می‌نماید (طبری، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۸۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۹۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۴۹؛ نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۴۳؛ حقی، بی تا، ج ۲، ص ۴۶۲؛ صادقی تهرانی، ۱۴۱۹، ص ۱۲۶؛ جزائری، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۳۰). مفسران دسته اول با ارائه این ادله‌ای که ذکر شد بر این باورند که حواریون در آن برهه آغازین، هنوز به معرفتی استوار و ادبی کامل در برابر پیامبر و پروردگار خویش دست نیافته بودند.

در مقابل؛ مفسران گروه دوم که استطاعت را حکمت و مصلحت الهی معنا می‌کنند، با استناد به شواهد قرآنی و تحلیل‌های سیاقی، درخواست حواریون را فاقد هرگونه قصور ادبی یا معرفتی می‌دانند. آنان عبارت «عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ» را نه تنها بی‌احترامی ندانسته بلکه آن را موید باور صحیح به تولد معجزه‌آسای حضرت عیسی (ع) و ردّ الوهیت ایشان، می‌شمارند (بقره: ۸۷، ۲۵۳) و این شیوه را رویه‌ای متداول قلمداد می‌کنند (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۶؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۵۲۳، ص ۴۲۳). از سوی دیگر بکارگیری ضمیر مخاطب «رَبِّكَ» را نه ناشی از تردید بلکه برخاسته از ادب و تواضع حواریون در برابر مقام نبوی می‌دانند. به گونه‌ای که ایشان حضرت عیسی (ع) را واسطه‌ای برای اجابت خواسته‌های خود در پیشگاه خداوند قرار داده‌اند (ابن عربی ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۰۶؛ خطیب، بی تا، ج ۴، ص ۷۷). همچنین پاسخ حضرت عیسی (ع) با عبارت «اتَّقُوا اللَّهَ» مشابه عبارت «أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۳۲) دعوتی برای ارتقای مرتبه تقوا و تعمیق ایمان موجود است نه توبیخی برآمده از سستی باور (ابوشهبه، ۱۴۰۸، ص ۱۹۸). بنابراین دسته دوم درخواست حواریون را در امتداد ایمانی استوار و طلب‌کننده مراتب عالی‌تر یقین ارزیابی می‌کنند.

ب) ارتباط زمانی و منطقی نزول وحی بر حضرت عیسی (ع)

گروهی از مفسران مرجع ظرف «إِذْ» در ابتدای آیه را به فعل «أُوحِيَ» آیه پیشین مرتبط می‌دانند و ساختاری پیوسته ارائه می‌کنند که در آن وحی مقدمه‌ای برای درخواست مائده آسمانی است. این پیوند، توالی زمانی میان وحی و درخواست حواریون را برجسته می‌سازد. در نظر ایشان توالی رخ داده‌ها به این صورت است که نخست، خداوند با وحی، حواریون را به ایمان فرا می‌خواند سپس آنان درخواست مائده می‌کنند و آنگاه حضرت عیسی (ع) ایشان را به تقوا سفارش می‌نماید. این ترتیب زمانی پیوسته نشان می‌دهد که درخواست مائده در آغاز رسالت و بلافاصله پس از نخستین دعوت به ایمان، روی داده‌است که دلالت بر ایمان‌آوری حواریون در مرحله ابتدایی است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۸۴؛ زمخشری ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۹۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۱۲۴؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۲۹۷).

در مقابل؛ گروهی دیگر «إِذْ» را به فعل مقدّر «أُذْكَرُ» برمی‌گردانند و تقدیر آیه را «أُذْكَرُ إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ» ذکر می‌کنند و به این صورت ارتباط این آیه به آیه قبل را رد می‌کنند (ابن عربی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۸۹؛ سیوطی، ۱۴۱۶، ص ۱۲۹؛ طنطاوی، بی تا، ج ۴، ص ۳۳۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۲۲۹؛ رشیدرضا، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۲۰۸؛ مراغی، بی تا، ج ۷، ص ۵۷؛ کرمانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۴۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۳۶). رشیدرضا، دیدگاه زمخشری مبنی بر اینکه که آیات را صرفاً نقل قول ادعای ایمان و پیوسته آیه پیشین می‌داند، را نقد می‌کند و می‌گوید که اگر چنین مقصودی در کار بود، سیاق آیات باید جور دیگری تنظیم می‌شد و آیه با «إِذْ

قالوا یا عیسی بن مریم» آغاز می‌شد زیرا آیه قبل به روشنی با «إِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ» شروع شده است (رشیدرضا، ۱۴۲۴، ج ۷، ص ۲۰۸). این نقد، تحلیل نحوی و معنایی آیات را برجسته می‌سازد.

طباطبایی با تحلیل سیاق آیات، وحی به حواریون را اشاره به پیمانی پس از تحقق ایمان اولیه و تصدیق نبوت حضرت عیسی (ع) می‌داند که هدف آن تعهد عملی به حمایت از دین خدا است. این تفسیر با آیات دیگری چون (آل عمران: ۵۲-۵۳) و (صف: ۱۴) که بر لزوم تعهد عملی پس از ایمان تأکید دارند، همسو است. تعبیر «وَأَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» نیز موید این معناست که تسلیم و آمادگی برای مشقت، متکی بر ایمانی ازپیش تثبیت شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۰۴). جوادی آملی با تأکید بر اینکه خداوند واژگان را آگاهانه انتخاب کرده و جای عنوان عام «بنی اسرائیل»، «الْحَوَارِيُّونَ» را بکار برده و آیه را با «إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ» آغاز کرده است، می‌گوید این تعبیر حاکی از هویت پیش‌تر شناخته‌شده و جایگاه خاص ایشان است. بر این اساس، وحی مذکور نه دعوتی ابتدایی بلکه نقش تحکیم‌بخش و تجدیدکننده برای ایمان ازپیش استقرار یافته‌ای داشته که هدف آن، تعهد عملی به یاری دین خدا بوده است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۴۳).

با وجود تصریح برخی از مفسران بر توالی زمانی و تأکید ایشان بر این امر، باید اذعان داشت که در قرآن و سنت، تصریح روشنی درباره زمان درخواست نزول مائده از سوی حواریون وجود ندارد و مفسران با استناد به قرائن سیاقی و عقلی به اظهارنظر در این باره پرداخته‌اند. گروهی با تکیه بر سیاق آیات، بر این باورند که وحی الهی به حواریون (مائده: ۱۱۱) برای ایمان اولیه بوده و آنان بی‌درنگ پس از ایمان، درخواست نزول مائده را مطرح کردند. بنابراین این درخواست در آغازین مراحل ایمان آنان صورت پذیرفته است. در مقابل؛ دیدگاه دوم که توسط جوادی آملی تقویت شده، وحی مذکور را نه ایمان اولیه بلکه تجدید پیمان و تأکید بر ایمان پیشین می‌داند و معتقد است درخواست مائده در مراحل بعدی و در مسیر تکامل ایمان آنان واقع شده است. به نظر می‌رسد با توجه به منطق رایج قرآن که وعده (پاداش) پیش از وعید (تهدید) ذکر می‌گردد و به لحاظ سیاق در آیه ۱۱۵ سوره مائده که تهدیدی بی‌سابقه را پس از نزول مائده بیان می‌کند، می‌توان دریافت که نزول مائده در مراحل میانی یا پایانی حیات ایمانی حواریون و به‌عنوان اتمام حجت و پایان بخش معجزات صورت گرفته است.

ج) انگیزه‌ها و پیامدهای درخواست نزول مائده

نظر مفسران پیرامون انگیزه حواریون از درخواست نزول مائده نیز با هم متفاوت است. برخی می‌گویند انگیزه حواریون از درخواست نزول، در عبارت «تَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَ نَعْلَمَ أَنَّ قَدْ صَدَقْتَنَا وَ نَكُونُ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ» (مائده: ۱۱۳) آمده و گواه آن است که یقین قلبی و اطمینان کامل نسبت به صدق رسالت در آنان هنوز تحقق نیافته بود. همچنین شهادت‌طلبی از پیامبر، بیانگر ضعف باور است. به‌همین خاطر آنان در پی ارائه مویدی خارج از خود بودند درحالی‌که ایمان استوار، مستغنی از چنین مطالبه‌ای است. بر این اساس انگیزه حواریون،

دلیل محکمی بر سستی پایه‌های اعتقادی و عدم بلوغ ایمانی ایشان در آن برهه تلقی می‌گردد (نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۴۳؛ حقی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۶۲؛ ابن عجیبه، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۹۱؛ سبزواری نجفی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۵۳۸؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۱۲۶؛ جزائری، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۳۰؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۵۰۲).

در مقابل، مفسران دسته دوم، انگیزه حواریون در عبارات «تَطْمِئِنُّ قُلُوبُنَا»، «نَعْلَمُ أَنَّ قَدْ صَدَقْتَنَا» و «نَكُونُ عَلَیْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ» را نه نشانه ضعف ایمان بلکه تجلی مراتب عالی‌تر یقین و شهود تفسیر می‌کنند زیرا علم شهودی و مشاهده مستقیم معجزه در مقایسه با استدلال نظری از حیث یقین، اطمینان‌آورتر است (طنطاوی، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۳۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۱۶۰؛ سعدی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۴۸؛ زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۷، ص ۱۱۵؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۵۱). در نظر برخی، درخواست حواریون شبیه درخواست حضرت ابراهیم (ع) برای احیای مردگان (بقره: ۲۶۰) و درخواست حضرت موسی (ع) برای دیدار پروردگار (اعراف: ۱۴۳) است که در اوج مقام نبوت و ایمان صورت پذیرفت و گذر از «علم‌الیقین» به «عین‌الیقین» است (نجفی خمینی، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۲۹۴؛ دخیل، ۱۴۲۲، ص: ۱۶۵؛ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۲۶۲؛ متولی شعراوی، ۱۴۱۱، ج ۶، ص ۳۴۶۱؛ بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۹۱). طبرسی با تأمل در «نَعْلَمُ أَنَّ قَدْ صَدَقْتَنَا» به معنای انطباق گفتار با واقعیت، ایمان حواریون را ایمانی مقبول و صادقانه توصیف می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۵۶؛ ج ۳، ص ۴۰۶). چنانکه جوادی آملی با استناد به ترتیب منطقی اهداف این فراز، درخواست «افزایش یقین» را از طریق تأیید عینی صدق رسالت می‌خواند نه تحصیل اصل ایمان (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۵۱). طوسی شهادت را با برهان پیوند زده و آن را گواهی معتبری برای اثبات حقایق الهی می‌شمارد (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۵۹۴).

طباطبایی این مقام را نه تنها بیانگر اقرار زبانی بلکه نشان‌دهنده تسلیم کامل در برابر اراده الهی می‌داند. تسلیمی که ویژه مومنان خالصی است که فراتر از شهادت ظاهری به توحید و نبوت، به مرحله رضا و تسلیم نائل شده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۰۳). رشیدرضا نیز حواریون را شاهدانی آگاه به وضعیت پیامبر و قومش می‌داند که درخواست شهادت آنان نه از روی تردید بلکه ناشی از التزام به مسئولیت‌پذیری در برابر حقیقت بوده‌است (رشیدرضا، ۱۴۲۴، ج ۳، ص ۲۵۹). جوادی آملی «مَعَ الشَّاهِدِينَ» را اشاره به مقام مقربین می‌داند که از کتاب ابرار آگاه هستند و به عنوان گواهان حقیقت، جایگاهی والا دارند (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۵۱). مرجع ضمیر در «مکروا» آیه ۵۴ سوره آل عمران؛ در تفسیر مرجع ضمیر «مَكْرُوا» اکثر قریب به اتفاق مفسران فاعل این فعل را کافران بنی اسرائیل نسبت به رسالت حضرت عیسی (ع) می‌دانند که به دسیسه‌چینی و طراحی برای قتل ایشان پرداختند اما خداوند نقشه آنان را خنثی ساخت (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۳۱۸؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۶۶۰؛ سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۱۷؛ طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۷۵؛ طبرسی،

۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۵۶؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۹، ص ۱۸۸؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۵۹؛ قرطبی، ۱۳۵۴، ج ۶، ص ۳۶۵). از میان مفسران دسته نخست تنها طیب فاعل این فعل را «حواریون» می‌داند و می‌گوید دشمنی یهود نسبت به حضرت عیسی (ع) آشکار بود و نیاز به «مکر» پنهان نداشت و انتساب مکر به ایشان خلاف ظاهر است. در مقابل؛ وی احتمال می‌دهد مراد از فاعل مکر، حواریون باشند که با اظهار ایمان و تسلیم در موقعیتی بحرانی، حضرت عیسی (ع) را ترک نموده و فرار کردند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۱۷).

دیدگاه طیب علاوه بر مخالفت با اجماع مفسران فریقین، با سیاق آیات و هماهنگی درون‌متنی قرآن ناسازگاری دارد. نخست آنکه در آیه ۵۲ سوره آل عمران، حضرت عیسی (ع) با عبارت «مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ» از حواریون یاری می‌طلبد و آنان بی‌درنگ با «نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ» پاسخ مثبت می‌دهند. اطلاق «مکر» به گروهی که با «انصارالله» توصیف شده‌اند، با این سیاق تعارض دارد. چنانکه سوره صف که پیوندی عمیق با این ماجرا دارد، در آیه ۱۴ با تصریح به یاری‌طلبی حضرت عیسی (ع) از حواریون، سرانجام آنان را پیروزی بر دشمنان و تأیید الهی معرفی می‌کند. این فرجام‌شناسی قرآنی با فرض خیانت و توطئه آنان ناسازگار است. سوم، استدلال طیب مبنی بر آشکاربودن دشمنی یهود و بی‌نیازی آنان از «مکر» پنهان، با واقعیت‌های قرآنی مانند توطئه برای قتل پیامبر اکرم (ص) و نیز مفهوم «مکرالله» در خود آیه که به معنای خنثی‌سازی توطئه دشمنان است، همخوانی ندارد. چهارم، کاربرد قرآنی واژه «مکر» عمدتاً به دشمنان حق اختصاص دارد (انفال: ۳۰؛ نمل: ۵۰) و اطلاق آن بر یاران حضرت عیسی (ع) که در همین آیات با وصف «انصارالله» ستایش شده‌اند، از نظر ادبی و معنایی نامانوس است.

۲. استمرار و تعمیق ایمان حواریون؛ قرائن سیاقی و مویدات روایی

ایمان دارای سه رکن «تصدیق زبانی، تصدیق قلبی و تصدیق عملی» است که به‌صورت مجزا یا ترکیبی در فرد ظهور می‌یابد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۱۲). تعبیر «لَيَزِدَّانُوا إِيْمَانًا» (فتح: ۴) و «زَادَهُمْ إِيْمَانًا» (انفال: ۲) ایمان را تشکیکی و ذومراتب معرفی می‌کنند. البته کفر هم مراتبی تنازلی دارد که از انکار ضروریات دین آغاز می‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۵۴). امام صادق (ع) ایمان را دارای ده درجه پلکانی می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۱۲). آیه «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف: ۱۰۶) نیز نشان می‌دهد که برخی از درجات ایمان ممکن است با شرک خفی همراه باشد، هرچند شرک جلی با ایمان ناسازگار است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۲۷۸). بنابراین ایمان و کفر مراتبی دارند که انسان در مسیر خود ممکن است آنها را تجربه کند.

الف) شواهد قرآنی و سیاقی بر استمرار ایمان

ایمان حواریون در مقام نعمت الهی و تاثیر آن بر خوانش مفسران: برخی از مفسران می‌گویند اینکه خداوند وحی به حواریون را در کنار نعمت‌های عطا شده به حضرت عیسی (ع) آورده، دلالت بر استمرار ایمان حواریون دارد.

ایمان حواریون به مثابه «نعمت الهی» در کنار تایید با روح القدس و تعلیم کتاب ذکر شده است (مانده: ۱۱۰). تکرار حرف زمانی «إِذْ» در این سیاق، دلالت بر تداوم و عمق ارتباط ربوبی با عیسی (ع) و حواریون دارد (خطیب، بی تا، ج ۴، ص ۷۴). ایشان می‌گویند ایمان حواریون، ایمانی حقیقی و مبتنی بر وحی (الهام الهی) بود، چنانکه خداوند در سیاق نعمت‌های خود بر حضرت عیسی (ع)، از جریان وحی به ایشان یاد می‌کند (مانده، ۱۱۱). به گونه‌ای که اگر ایمان آنان سطحی یا متزلزل بود، هرگز در زمره نعمت‌های ویژه الهی ذکر نمی‌گردید (طنطاوی، بی تا، ج ۴، ص ۳۴۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۰۴؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۵۰). با این استدلال، از وحی به ایمان تعبیر می‌کنند که مراد از وحی همان اذن تکوینی حق، برای ایمان آوردن است و این اذن تکوینی به عنوان نعمتی از سوی خداوند به حواریون است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۷۱).

دلالت سیاق آیات بر مستمر بودن ایمان حواریون: بیان حواریون در «رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ» (آل عمران: ۵۳)، ساختاری منسجم و چند لایه از ایمانی پویا ارائه می‌دهد. انتخاب خطاب «رَبَّنَا» به جای تعبیری عام، بر انحصار نعمت ایمان و انتخاب‌پذیری الهی دلالت دارد. همچنین کاربرد بدون حرف ندا بیانگر صمیمیت وجودی در مناجات و حاکی از تعظیم در صحنه آزمون ایمانی است. در این عبارت تصدیق قلبی «آمَنَّا» با تسلیم عملی «اتَّبَعْنَا الرَّسُولَ» پیوند خورده و فراتر از پذیرش ظاهری، حاکی از التزام عملی همه جانبه به تمامی دستورات نبوی و کتب آسمانی پیشین است. این «اتِّبَاعِ آگاهانه» الگویی از «ایمانِ فعال» را ترسیم می‌کند (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۴۷۵) که نتایجی چون پیروزی بر مخالفان و کسب مقام شهادت را به همراه دارد (طوسی، بی تا، ج ۲، ص ۴۷۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۷۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۰۳؛ رشیدرضا، ۱۴۲۴، ج ۳، ص ۲۵۹؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۱۴، ص ۳۷۳). تعبیر «انصار» در وصف حواریون (آل عمران: ۵۲) به صراحت بر سابقه ایمانی استوار و تعهد عملی آنان در یاری دین خدا دلالت دارد (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۷۱؛ قشیری، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۵؛ رشیدرضا، ۱۴۲۴، ج ۳، ص ۲۵۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۰۳). این وصف که در کنار مفاهیمی والا مانند «بیت‌الله» و «ناقه‌الله»، قرار می‌گیرد، نشان‌دهنده انتساب ویژه و مقام رفیع آنان نزد پروردگار است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۹، ص ۱۸۸). از این رو، درخواست مانده از سوی حواریون را نه نشانه‌ای از تردید بلکه باید در امتداد ایمان تثبیت‌شده و طلب مراتب بالاتر شهود حقیقت الهی تفسیر نمود.

ب) مویذات روایی اخلاص و جایگاه رفیع حواریون در منابع فریقین

حواریون در روایات به عنوان الگوهای ایمان خالص و اخلاق پاک معرفی می‌شوند. این منابع نه تنها بر اخلاص درونی آنان تاکید دارد بلکه فضایل اخلاقی و رفتارهای اجتماعی ایشان را نیز به عنوان نشانه‌های ایمان عملی معرفی می‌کند. مقایسه حواریون با یاران خاص اهل بیت (ع) و اطلاق عنوان «حواری» به امیرالمومنین حضرت

علی (ع) (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۵، ص ۲۶۴)، نشان‌دهنده قداست و مقام والای آنان در سنت اسلامی است. استمرار این انتساب در متون روایی، بیانگر پذیرش عمومی جایگاه معنوی آنان و تاکید بر نقش محوری‌اشان در تاریخ دین است. ادله روایی به روشنی بر ایمان خالص حواریون دلالت می‌کند. روایت امام رضا (ع) بیان می‌کند که حواریون در درون خالص بودند و با موعظه، دیگران را از گناهان پاک می‌کردند (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۷۹؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۳۸۱؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۶۹۰) این روایت نمادی از صداقت و تلاش عملی حواریون در تربیت اخلاقی و معنوی اطرافیان است.

در روایات دیگری ضمن بیان فضایل اخلاقی حواریون، بر دوری آنان از رذایلی چون غیبت (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۳۷-۳۹)، خودبینی (همان)، غضب (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۷) و تکبر (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۶۲) تاکید می‌شود. همچنین به خصوصیات چون معاشرت نیکو (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۳۷-۳۹؛ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۶۹۵)، علم‌اندوزی (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۹۷)، صدقه (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۴، ص ۸) و گریه بر مصائب اهل بیت (ع) (صدوق، ۱۴۰۰، ص ۵۹۸) اشاره می‌شود که جلوه‌هایی از ایمان عملی آنان است. انتساب همراه با افتخار به حواریون در روایات (کلینی، ۱۳۴۸، ج ۸، ص ۱۲۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ص ۴۰۴-۴۰۸. مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۲۹) نشان از جایگاه والای معنوی و الگویی آنهاست. اگر حواریون به اعمال یا اعتقادات منفی معروف بودند، چنین ادعایی توسط روایات مطرح نمی‌شد. همچنین مناظره امام رضا (ع) با جاثلیق (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۲۶، صدوق، ۱۳۹۸، ص ۴۲۱) که ضمن دفاع از ایمان حواریون به معرفی آنها می‌پردازد، موید نگرش مثبت نسبت به حواریون و ارزش ایمانشان است.

در مقابل در منابع روایی، گزارش‌هایی با مضمون نافرمانی حواریون در ماجرای نزول مائده آسمانی و حتی مسخ آنها به دنبال این خیانت منعکس شده است (عباشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۵۰؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۶۹۰؛ قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۹۰). با این حال، مفسرانی این دسته از روایات را در زمره اسراییلیات طبقه‌بندی کرده‌اند و آنها را فاقد پشتوانه سندی معتبر از منظر نقلی و عقلی دانسته‌اند و قرآن کریم را تنها منبع موثق در این زمینه معرفی نموده‌اند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۵، ص ۲۲۴؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۶؛ طنطاوی، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۴۵؛ حجازی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۵۸۱). این روایات علاوه بر ضعف سندی، به لحاظ متنی نیز آشفتگی‌ها و تناقضاتی دارند (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۶۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۳۷۱؛ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۶۹). برخی، این گزارشات را خبر واحد فاقد اعتبار لازم برای پذیرش می‌دانند (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۲۴۸). علاوه بر این، طبق روایت دیگری از اصول کافی با وجود تصریح به ایمان و یاری طلبی حضرت عیسی (ع) از حواریون، آنان به دلیل عدم یاری عملی ایشان در برابر یهودیان مورد نکوهش قرار گرفته‌اند

(کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۶۸). این دسته از روایات فاقد هرگونه موید قرآنی بوده و با ظاهر آیات قرآن که یاری حواریون را به عنوان الگو معرفی می‌نماید (صف: ۱۴)، ناسازگار است.

۳. علل و ماهیت اختلاف مفسران درباره ایمان حواریون

اختلاف نظر مفسران درباره ایمان حواریون یکی از جلوه‌های بارز تنوع رویکردهای تفسیری است. برخی از مفسران با تکیه بر ظاهر آیات، ایمان حواریون را در آغاز ناقص دانسته‌اند درحالی‌که گروهی دیگر با استناد به قرائن سیاقی و روایات، ایمان آنان را راسخ و ممتاز معرفی کرده‌اند. بررسی این آرا نشان می‌دهد که اختلاف موجود بیشتر از نوع «تنوع» در تبیین مراتب ایمان است تا «تضاد» در اصل آن. از این رو، تحلیل علل و ماهیت این اختلافات می‌تواند راهی برای فهم بهتر پویایی ایمان حواریون و ارائه نظریه‌ای جامع در باب تکاملی بودن ایمان آنان باشد.

الف) عوامل ایجاد اختلاف در تفسیر آیات ایمان حواریون

خلط میان حقیقت و مجاز: اختلاف نظر مفسران در فهم عبارت «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» ناشی از غفلت از کاربرد مجاز در ساختار زبانی آیه است که به صورت مجاز از نوع «تسمیه المسبب باسم السبب» (اطلاق سبب بر مسبب) بکار رفته است که متقدمان چون ابن انباری و حسن بصری به آن اشاره داشته‌اند و در تفاسیر مشاهده می‌شود (ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص: ۴۰۹؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۰۶). پرسش از اصل توانایی الهی نیست بلکه درخواست تحقق مشیت و اراده الهی بر تحقق فعل بیان شده است.

ناسازگاری با انسجام درونی قرآن: عبارات قرآنی چون «نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ أَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» و «رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أُنْزِلَتْ»، گواهی صریح بر جایگاه رفیع ایمان و اخلاص عمیق حواریون در یاری دین الهی است. این دیدگاه نزد شمار قابل توجهی از مفسران متقدم و متاخر (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۵۲۹؛ نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۷۰؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۲۸، ص ۳۲۰؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۱۳) مقبول بوده است. شواهد سیاقی، قرائت قاتلان به ضعف ایمان حواریون را با چالشی بنیادین مواجه می‌سازد چراکه نسبت ضعف ایمان با وصف حواریون به عنوان اصفیا و بندگان مخلص، وحی به حواریون و ذکر وحی به ایشان به عنوان نعمتی الهی و سایر تمجیدهای مکرر قرآن، در تعارض آشکار قرار دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۳۷۱). چنین برداشتی با انسجام غایی نص قرآنی و سیاق جامع آیات همخوان نیست و در نتیجه به دلیل عدم همراهی سیاق جامع قرآن با ادعای ضعف ایمان حواریون، مفسران گروه نخست دچار ضعف استدلالی هستند.

عدم توجه به عرف زبانی عصر نزول: برخی از مفسران بر این باورند که عبارات «يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ»، «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» و «اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ» اگر با عرف گفتاری و فرهنگی عصر نزول تحلیل نشوند، ممکن است به برداشت‌هایی نادرست منجر شوند. ایشان خطاب «يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» را تاکید بر هویت انسانی و فرزندی

حضرت مریم (س) و در راستای نفی ادعاهای غیرتوحیدی درباره حضرت عیسی (ع) می‌دانند (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۳۶؛ ابن جزّی غرناطی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۵۰). همچنین ساختار استفهام در «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَيْكُ» بر پایه شیوه‌های بیانی رایج در زبان عربی است نه برای تشکیک در قدرت الهی. به عبارت دیگر برای بیان امکان یا سهولت تحقق امری بکار رفته است (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۴۷). افزون بر این، عبارت شرطی «اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ»، نه تردید در ایمان مخاطبان بلکه ابزاری بیانی برای تحریک و تشویق ایشان به تقوا و تاکید بر لوازم ایمان است (ابوشهبه، ۱۴۰۸ق، ص ۱۹۰-۱۹۸).

تناقض تاریخی: دیدگاهی که درخواست مائده را نشانه‌ای از ضعف ایمان در دوره آغازین دعوت و پیش از ظهور معجزات حضرت عیسی (ع) می‌داند، با واقعیات تاریخی و سیرت پیامبران سازگاری ندارد. توبیخ صریح حضرت عیسی (ع) با عبارت «اتَّقُوا اللَّهَ» و پاسخ توجیه‌آمیز حواریون، نشان می‌دهد که این واقعه در مرحله‌ای رخ داده که انتظار درخواست معجزه - برخلاف الگوی رایج در قصص انبیا نظیر قوم صالح (اعراف: ۷۳) یا بنی اسرائیل (بقره: ۵۷) رفتاری طبیعی و فاقد قابلیت توبیخ است - طبیعی به شمار نمی‌رود. افزون بر این، وعید بی سابقه «فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِينَ» تنها در صورتی معنا می‌یابد که خطایی بزرگ پس از اشراق کامل حقیقت روی داده باشد نه در مرحله ابتدایی دعوت.

اجتهاد در مرجع ضمیر: مفسران دیدگاه مخالف که صفت «مکر» را به حواریون نسبت می‌دهند، شواهد نقلی مستحکمی از متن قرآن ارائه نکرده‌اند. همچنین این خوانش با نظر اتفاق مفسران و سیاق جامع آیات در تعارض آشکار قرار دارد. استدلال مطرح‌شده از سوی طیب (۱۳۷۸، ج ۴، ص ۵۰۳) نیز - همانطور که پیش‌تر بطور کامل نقد شد - فاقد پشتوانه‌ای محکم در عرصه‌های لغوی، متنی و تفسیری است.

ب) نقاط افتراق و اشتراک دیدگاه‌های مفسران فریقین

بررسی آرای مفسران فریقین در مواجهه با آیات ۱۱۱ تا ۱۱۴ سوره مائده، حاکی از اختلاف نظر در تبیین جایگاه ایمانی حواریون است. با این حال، ارجاع به آیات مرتبط دیگر (آل عمران: ۵۲-۵۴ و صف: ۱۴)، نزد مفسران دسته نخست، تصویری یکسان و مثبت ارائه می‌دهد. برای نمونه، زمخشری عبارت «وَأَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» را تأکیدی بر ایمان راسخ ایشان می‌داند (۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۶۶). نیشابوری نیز این ایمان را نشان‌دهنده تعهدی عملی و تسلیم در برابر حضرت عیسی (ع) تفسیر می‌کند (۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۱۷۰) و آن را برخاسته از درکی عمیق از توحید و تلاش در مسیر اهداف الهی دانسته است (۱۳۶۵ش، ج ۲۸، ص ۳۲۰). این اجماع در آیات مذکور، بر ایمانی استوار و ممتاز در مرحله نهایی دلالت دارد. بنابراین اختلاف موجود در سوره مائده را می‌توان ناظر بر تفاوت در مراتب و درجات ایمان و نه نفی اصل آن دانست. ادعای کفر نسبت داده‌شده به ایشان از سوی برخی از مفسران (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۸۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۶۹۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق،

ج ۱۲، ص ۴۶۲)، عموماً به معنای انکار کلی توحید نیست بلکه می‌توان آن را به مراتبی از ایمان همراه با شرک خفی تفسیر کرد. بر پایه شواهد متنی و روایی، اصل ایمان حواریون مورد تأیید قرار گرفته و اختلاف حاضر، از نوع «اختلاف تنوع» است. در نتیجه، نظریه «تکاملی بودن ایمان حواریون» به عنوان راهکاری جامع برای جمع‌بندی این آرا پیشنهاد می‌شود. این نظریه بیان می‌دارد که ایمان آنان، اگرچه ممکن است در برهه‌ای از زمان متزلزل بوده، در مسیری تکاملی به ایمانی راسخ و خالص تبدیل شده است و ضعف اولیه، مانع کمال نهایی ایشان نبوده و قرآن کریم، ایمان حواریون را پویا و تکاملی ترسیم کرده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی تطبیقی آرای تفسیری درباره جایگاه ایمان حواریون در آیات ۱۱۱ تا ۱۱۳ سوره مائده به واکاوی دو خوانش عمده پرداخت. یافته‌های تحقیق را می‌توان در قالب پاسخ‌های زیر صورت‌بندی نمود:

۱. مبانی زبانی و قرائن زمانی قائلان به نقصان اولیه ایمان: این گروه از مفسران، درخواست مائده را براساس شواهدی چند، نشانه تردید یا ضعف ایمانی می‌دانند. از منظر زبانی، کاربرد عبارت «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» به جای «رَبُّنَا»، نوع خطاب «يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ» و نیز پاسخ توبیخ‌آمیز حضرت عیسی (ع) - «اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» - را دالّ بر فاصله‌ای ادبی و معرفتی میان حواریون و مقام نبوت تفسیر می‌کنند. از منظر زمانی نیز با ارجاع ضمیر «إِذْ» به آیات پیشین، این واقعه را در آغاز رسالت و دوران نخستین شکل‌گیری ایمان ایشان قرار می‌دهند. بر این اساس، ایمان حواریون در این مرحله، وابسته به مشاهده معجزه و فاقد بلوغ معرفتی ترسیم می‌شود.

۲. قرائن سیاقی و مویّدات روایی قائلان به کمال و ثبات ایمان: در مقابل، مفسران معتقد به استواری ایمان حواریون، درخواست مائده را نه نشانه تردید بلکه تجلی‌طلبی پویا برای تعمیق یقین می‌دانند. سیاق آیات، با تصویرکردن ایشان به عنوان «انصارالله» و برخوردار از «نِعْمَت» ویژه، زمینه ایمانی راسخ و تثبیت‌شده را فراهم می‌سازد و طلب معجزه را در راستای تحقق طمانینه قلبی و شهود حقیقت تفسیر می‌کند. افزون بر این، شواهد روایی نیز با توصیف اخلاص و فضیلت اخلاقی ایشان، این درخواست را در امتداد طلب مراتب عالی‌تر یقین قرار می‌دهد. بنابراین براساس این دیدگاه، درخواست مائده نه ناشی از تردید بلکه تجلی ایمانی پویا و طلب‌کننده برای رسیدن به مقام «شاهدین» و تثبیت نهایی مقام «اتباع» است. این تحلیل، همسو با پذیرش ذومراتب بودن ایمان در منظومه فکری اسلامی، درخواست حواریون را مویّد جایگاه رفیع ایشان می‌داند.

۳. عوامل بنیادین شکل‌گیری دو خوانش متعارض؛ ریشه در خلط میان حقیقت و مجاز زبانی، ناسازگاری با انسجام سیاقی قرآن، غفلت از عرف گفتاری عصر نزول، تناقض با تناقض تاریخی و اجتهاد در مرجع ضمیر دارد و به شکل‌گیری دوگانه‌ای میان تصویر «ایمان ناقص» و «ایمان راسخ و ممتاز» منجر شده است.

در جمع‌بندی نهایی، این پژوهش با فراتر رفتن از تقابل این دو خوانش، نظریه «تکاملی‌بودن ایمان حواریون» به‌عنوان چارچوبی نظری، قابلیت تلفیق دیدگاه‌های به ظاهر متعارض را داراست. این نظریه از سویی، پویایی و دینامیت‌بودن سیر ایمانی را — مطابق سنت الهی در آزمون‌بندگان — می‌پذیرد و از سوی دیگر با تأکید بر فرجام‌شناسی ایمان، بر مقام نهایی اخلاص و یقین حواریون صحه می‌گذارد. بنابراین می‌توان دریافت که تصویر قرآن از ایمان، مسیری تکاملی است که ضعف مقطعی را نافی کمال نهایی نمی‌داند.

منابع

- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت. دار الکتب العلمیه.
- ابوشهبه، محمد (۱۴۰۸). الاسریلیات و الموضوعات فی کتب التفسیر. دمشق. مکتبه السنه.
- ابن بابویه، محمد (۱۴۰۰ق). امالی صدوق، بیروت. اعلمی
- (۱۳۹۸ق). خصال، قم. جامعه المدرسین.
- (۱۳۷۸ق). عیون اخبار الرضا، تهران. نشر جهان.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت. دارالکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۳۹۴ق). تفسیر ابن عاشور. بیروت. مؤسسه تاریخ العربی.
- ابن جوزی، عبدالرحمن (۱۴۲۲ق). زاد المسیر فی علم التفسیر. بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن عربی، محمد (۱۴۲۲ق). تفسیر ابن عربی. بیروت. دارالاحیاء التراث العربی.
- ابن عجبیه، احمد (۱۴۱۹). البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید. مصر. حسن عباس زکی.
- ابن جزى غرناطی، محمد (۱۴۱۶). کتاب التسهیل لعلوم التنزیل. بیروت. شرکه دار الارقم ابن ابی ارقم.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق (۱۴۲۲). المحرر الوجیز فی کتاب التفسیر العزیز. بیروت. دارالکتب العلمیه.
- ابو حیان، محمد (۱۴۲۰). البحر المحيط فی التفسیر. بیروت. دارالفکر.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم مسندا عن الرسول، مکتبه نزار مصطفى الباز.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد علی (۱۴۱۰ق). متشابه القرآن و مختلفه. قم. انتشارات بیدار.
- احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغه. قم. مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابوالسعود، محمد (بی‌تا). ارشاد العقل السلیم الی مزایا الکتاب الکریم. بیروت. دار احیاء التراث العربی
- ابوالفتوح رازی، حسین (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد. آستان قدس رضوی.
- بحرانی، هاشم (۱۴۱۵ق). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- بیضاوی، عبدالله (۱۴۱۸ق). انوار التنزیل و اسرار التاویل. بیروت. دارالاحیاء التراث العربی.
- بغدادی، علی (۱۴۱۵ق). لباب التاویل فی معانی التنزیل. بیروت. دارالکتب العلمیه.
- برهان‌الدین کرمانی، محمود بن حمزه بن نصر، (۱۴۱۶). غرائب التفسیر و عجائب التاویل. دارالقبله للثقافه الاسلامیه.
- ثعلبی، احمد (۱۴۲۲ق). الكشف و البیان المعروف تفسیر ثعلبی. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- جرجانی، حسین (۱۳۷۷). جلاء الاذهان و جلاء الاحزان فی تفسیر القرآن، انتشارات دانشگاه تهران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). تسنیم تفسیر قرآن کریم. قم. انتشارات اسراء.
- جزائری، ابوبکر جابر (۱۴۱۶ق). الايسر التفاسیر للکلام العلی الکبیر. مدینه. مکتبه العلوم و الحكم.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی (بی‌تا). تفسیر روح البیان. بیروت. دارالفکر.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳). تفسیر اثنا عشری. انتشارات میقات

- حر عاملی، محمد (۱۴۰۹). تفصیل وسائل الشیعه فی تحصیل مسائل الشریعه. موسسه آل البیت لاحیاء التراث. حنفی الرازی، زین الدین (۱۴۲۰). مختار الصحاح. مکتبه العصریه.
- خطیب، عبدالکریم (۱۴۲۴ق). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت. دارالفکر العربی.
- دخیل، علی محمد علی (۱۴۲۲ق). الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- دروزه، محمد عزه (۱۴۲۱ق). التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول. بیروت. دارالغرب الاسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). مفردات. بیروت. دارالقلم.
- رشیدرضا، محمد (۱۴۲۴ق). المنار. بیروت. دارالمعرفه.
- زمخشری، محمد (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقایق الغوامض التزیل و عیون الاقوایل فی وجوه التاویل. بیروت. دارالکتب العربی.
- سعدی، عبدالرحمن (۱۴۰۸ق). تیسیر الکریم الرحمن فی تیسیر کلام المنان. بیروت. مکتبه النهضه العربیه.
- سمرقندی، نصر (۱۴۱۶ق). تفسیر سمرقندی. بیروت. دارالفکر.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۳۹۴ق). الاتقان فی علوم القرآن. مصر. الهیئه المصریه لعامه للکتاب.
- سبزواری نجفی، محمد (۱۴۱۹ق). ارشاد الأذهان فی تفسیر القرآن. لبنان. دارالتعارف للمطبوعات.
- شوکانی، محمد (۱۴۱۴ق). فتح القدیر. دمشق. دار ابن کثیر.
- شعراوی، محمد متولی (۱۹۹۱م). تفسیر شعراوی. بیروت. اخبار الیوم.
- شاکر، محود کاظم (۱۳۷۹). ریشه یابی اختلافات تفسیری، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ش ۲۳، ص ۴۶-۵۸.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه. قم. فرهنگ اسلامی.
- (۱۴۱۹). البلاغ فی تفسیر القرآن. قم. فرهنگ اسلامی.
- طبری، محمد (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر طبری). لبنان. دارالمعرفه.
- طوسی، محمد (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت. دارالاحیاء التراث العربی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر قرآن. قم. دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران. ناصر خسرو.
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم (۱۴۰۶ق). العروه الوثقی. قم. اسماعیلیان.
- طنطاوی، محمدسید (۱۹۹۷م). التفسیر آلوسیط للقرآن الکریم. مصر. نهضه المصر.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۶۹ش). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران. اسلام.
- عروسی حویزی، عبدعلی (۱۴۱۵ق). نورالثقلین. قم: اسماعیلیان. چهار.
- غلامرضایی، هادی، (۱۴۰۳). بررسی شخصیت حواریون از نگاه مفسران فریقین، مطالعه تفسیری آلاء الرحمن، ش ۷، صص ۲۱-۴۷.
- فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر. بیروت. دارالاحیاء التراث الاسلامی.
- فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. بیروت. دارالملاک.
- فنیسان، سعودبن عبدالله، (۱۴۱۸). اختلاف المفسرین اسبابه و آثاره، ریاض. دار الشیلبا.
- فراهیدی، خلیل، (۱۴۱۰). العین. انتشارات هجرت.
- فیض کاشانی، محمد (۱۴۱۵ق). الصافی. تهران. مکتبه الصدر.
- قرطبی، محمدبن احمد (۱۳۶۴). الجامع الاحکام القرآن. تهران. ناصر خسرو.
- قمی مشهدی، محمدبن محمدرضا (۱۳۶۸). کنز الدقائق و بحر الغرائب. تهران. سازمان چاپ و انتشارات وزارت اسلامی.
- قشیری، عبدالکریم (بی تا). لطائف الاشارات. الهیئه المصریه العامه للکتاب.
- کاشانی، ملافتح الله (۱۳۳۶ش). المنهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران. کتابفروشی اسلامیه.
- کلینی، محمد (۱۴۰۷). الکافی. تهران. دارالکتب الاسلامیه.

- مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت. دارالاحیاء التراث العربی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۱۲ق). التفسیر الکاشف. قم. دارالکتب الاسلامی.
- ماوردی، علی (۱۴۱۲). النکت و العیون. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مراغی، احمد (بی تا)، تفسیر المراغی، دار الاحیاء التراث العربی.
- مظهری، ثناءالله (۱۴۱۲). التفسیر المظهری. پاکستان. مکتبه الرشیدیہ.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱)، الامثل فی التفسیر کتاب الله المنزل. قم. مدرسه امام علی بن ابیطالب.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت. دار احیاء التراث العربی.
- نجفی خمینی، محمدجواد (۱۳۹۸). تفسیر آسان، انتشارات الاسلامیه.
- نیشابوری، نظام الدین حسن (۱۴۱۶). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، بیروت. دارالکتب العلمیه.
- نوری جو کندان، فربیا؛ حسینی، سید معصوم (۱۴۰۲). بررسی انتقادی روایات تفسیری ذیل آیات ۱۱۲ تا ۱۱۵ سوره مائده، تفسیر پژوهی، ش ۱۹، صص ۳۸۰-۴۰۰.
- نقوی، حسین؛ مجیدپور، رضایی، (۱۳۹۹). جایگاه حواریون در قرآن، معرفت، ش ۲۷۶، صص ۹-۲۰.

References

- Abū al-Futūḥ al-Rāzī, Ḥusayn. (1408 AH). *Rawḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Abū al-Su'ūd, Muḥammad. (n.d.). *Irshād al-'Aql al-Salīm ilā Mazāyā al-Kitāb al-Karīm*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Abū Ḥayyān, Muḥammad. (1420 AH). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Abū Shāhbah, Muḥammad. (1408 AH). *Al-Isrā'īliyyāt wa al-Mawḍū'āt fī Kutub al-Tafsīr*. Maktabat al-Sunnah. [In Arabic]
- Ālūsī, Maḥmūd. (1415 AH). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm wa al-Sab' al-Mathānī*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- 'Arūsī al-Ḥuwayzī, 'Abd 'Alī. (1415 AH). *Nūr al-Thaqalayn*. Ismā'īliyyān. [In Arabic]
- Baghdādī, 'Alī. (1415 AH). *Lubāb al-Ta'wīl fī Ma'ānī al-Tanzīl*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Baḥrānī, Hāshim. (1415 AH). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Bunyād-i Bi'that. [In Arabic]
- Bayḍāwī, 'Abdullah. (1418 AH). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta'wīl*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Burhān al-Dīn al-Kirmānī, Maḥmūd ibn Ḥamzah ibn Naṣr. (1416 AH). *Gharā'ib al-Tafsīr wa 'Ajā'ib al-Ta'wīl*. Dār al-Qiblah li-l-Thaqāfah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Dakhīl, 'Alī Muḥammad 'Alī. (1422 AH). *Al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-'Azīz*. Dār al-Ta'āraf li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Darwazah, Muḥammad 'Izzah. (1421 AH). *Al-Tafsīr al-Ḥadīth: Tartīb al-Suwar Ḥasab al-Nuzūl*. Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
- Faḍlallāh, Muḥammad Ḥusayn. (1419 AH). *Min Wahy al-Qur'ān*. Dār al-Malāk. [In Arabic]
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn 'Umar. (1420 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr (Maḥāṭib al-Ghayb)*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1410 AH). *Al-'Ayn*. Hijrat Publications. [In Arabic]

- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad. (1415 AH). *Al-Ṣāfi*. Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic]
- Funaysān, Su'ūd ibn 'Abdullah. (1418 AH). *Ikhtilāf al-Mufasssīrīn: Asbābuh wa Āthāruh*. Dār al-Shubayliyyā. [In Arabic]
- Ghulāmreza, Hadi. (1403 SH). "Barresī-yi Shakhshiyyat-i Havāriyyūn az Nigāh-i Mufasssīrān-i Farīqayn." *Muṭāla'āt-i Tafsīrī-yi Ālā' al-Raḥmān*, no. 7, pp. 21–47. [In Persian]
- Ḥanafī al-Rāzī, Zayn al-Dīn. (1420 AH). *Mukhtār al-Ṣiḥāḥ*. Al-Maktabah al-'Aṣriyyah. [In Arabic]
- Ḥaqqī, Ismā'īl ibn Muṣṭafā. (n.d.). *Tafsīr Rūḥ al-Bayān*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad. (1409 AH). *Tafsīl Wasā'il al-Shī'ah fī Taḥṣīl Masā'il al-Sharī'ah*. Mu'assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth. [In Arabic]
- Ḥusaynī Shāh 'Abd al-'Azīmī, Ḥusayn. (1363 SH). *Tafsīr-i Ithnā 'Asharī*. Mīqāt Publications. [In Persian]
- Ibn Abī Ḥātim, 'Abd al-Raḥmān. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm Musnadan 'an al-Rasūl*. Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic]
- Ibn 'Ajībah, Aḥmad. (1419 AH). *Al-Baḥr al-Madīd fī Tafsīr al-Qur'ān al-Majīd*. Ḥasan 'Abbās Zakī. [In Arabic]
- Ibn al-'Arabī, Muḥyī al-Dīn Muḥammad. (1422 AH). *Tafsīr Ibn al-'Arabī*. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn al-Jawzī, 'Abd al-Raḥmān. (1422 AH). *Zād al-Masīr fī 'Ilm al-Tafsīr*. Dār al-Kutub al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad Ṭāhir. (1394 AH). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn 'Aṭīyyah al-Andalusī, 'Abd al-Ḥaqq. (1422 AH). *Al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-'Azīz*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad. (1378 AH). *Uyūn Akhbār al-Riḍā*. Nashr-i Jahān. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad. (1398 AH). *Al-Khiṣāl*. Jāmi'at al-Mudarrisīn. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad. (1400 AH). *Al-Amālī*. Mu'assasat al-'Ālamī. [In Arabic]
- Ibn Fāris, Aḥmad. (1404 AH). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Maktab al-'Īlām al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Juzayy al-Gharnāṭī, Muḥammad. (1416 AH). *Al-Tashīl li-'Ulūm al-Tanzīl*. Sharikat Dār al-Arqam ibn Abī al-Arqam. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Shahrāshūb al-Māzandarānī, Muḥammad 'Alī. (1410 AH). *Mutashābih al-Qur'ān wa Mukhtalifuh*. Bīdār Publications. [In Arabic]
- Javadi Amoli, 'Abdullah. (1390 SH). *Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm*. Isrā' Publications. [In Persian]
- Jazā'irī, Abū Bakr Jābir. (1416 AH). *Aysar al-Tafāsīr li-Kalām al-'Alī al-Kabīr*. Maktabat al-'Ulūm wa al-Ḥikam. [In Arabic]
- Jurjānī, Ḥusayn. (1377 SH). *Jalā' al-Adhhān wa Jalā' al-Aḥzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Kāshānī, Mullā Faṭḥallah. (1336 SH). *Minhaj al-Ṣādiqīn fī Ilzām al-Mukhālifīn*. Kitābfurūshī-yi Islāmiyyah. [In Persian]
- Khaṭīb, 'Abd al-Karīm. (1424 AH). *Al-Tafsīr al-Qur'ānī li-l-Qur'ān*. Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]

- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1407 AH). *Al-Kāfī*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH). *Biḥār al-Anwār*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1421 AH). *Al-Amthal fī Tafsīr Kitāb Allāh al-Munzal*. Madrasat al-Imam 'Ali ibn Abī Ṭālib. [In Arabic]
- Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā. (n.d.). *Tafsīr al-Marāghī*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Māwardī, 'Ali ibn Muḥammad. (1412 AH). *Al-Nukat wa al-'Uyūn*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Mazharī, Thanā' Allah. (1412 AH). *Al-Tafsīr al-Mazharī*. Maktabat al-Rashīdiyyah. [In Arabic]
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād. (1412 AH). *Al-Tafsīr al-Kāshif*. Dār al-Kutub al-Islāmī. [In Arabic]
- Muqātil ibn Sulaymān. (1423 AH). *Tafsīr Muqātil ibn Sulaymān*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Muṣṭafawī, Ḥasan. (1360 SH). *Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm*. Bungāh-i Tarjumeh va Nashr-i Kitāb. [In Arabic]
- Najafī Khomeini, Muhammad Javad. (1398 SH). *Tafsīr-i Āsān*. Islāmiyyah Publications. [In Persian]
- Naqavī, Ḥusayn & Majīdpour, Reza. (1399 SH). "Jāyigāh-i Ḥavāriyyūn dar Qur'ān." *Ma'rifat*, no. 276, pp. 9–20. [In Persian]
- Naysābūrī, Nizām al-Dīn Ḥasan. (1416 AH). *Tafsīr Gharā'ib al-Qur'ān wa Raghā'ib al-Furqān*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Nūrī Jū Kandān, Farībā & Ḥusaynī, Sayyid Ma'sūm. (1402 SH). "Barresī-yi Intiqādī-yi Rivāyāt-i Tafsīrī Dhayl Āyāt 112–115 Sūreh Mā'idah." *Tafsīr-Pazhūhī*, no. 19, pp. 380–400. [In Persian]
- Qummī Mashhadī, Muḥammad ibn Muḥammad Riḍā. (1368 SH). *Kanz al-Daqa'iq wa Baḥr al-Gharā'ib*. Printing and Publishing Organization, Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1364 SH). *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic]
- Qushayrī, 'Abd al-Karīm. (n.d.). *Laṭā'if al-Ishārāt*. Al-Hay'ah al-Miṣriyyah al-'Āmmah li-l-Kitāb. [In Arabic]
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn. (1412 AH). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Rashīd Riḍā, Muḥammad. (1424 AH). *Tafsīr al-Manār*. Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Sabzawārī al-Najafī, Muḥammad. (1419 AH). *Irshād al-Adhḥān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dār al-Ta'āruf li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Sa'dī, 'Abd al-Raḥmān. (1408 AH). *Taysīr al-Karīm al-Raḥmān fī Tafsīr Kalām al-Mannān*. Maktabat al-Nahḍah al-'Arabiyyah. [In Arabic]
- Šādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1365 AH). *Al-Furqān fī Tafsīr al-Qur'ān bi-l-Qur'ān wa al-Sunnah*. Farhang-i Islāmī. [In Arabic]
- Šādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1419 AH). *Al-Balāgh fī Tafsīr al-Qur'ān*. Farhang-i Islāmī. [In Arabic]
- Samarqandī, Naṣr. (1416 AH). *Baḥr al-'Ulūm (Tafsīr al-Samarqandī)*. Dār al-Fikr. [In Arabic]

- Shākīr, Maḥmūd Kāzīm. (1379 SH). “Rīsheh-Yābī-yi Ikhtilāfāt-i Tafsīrī.” *Journal of Muṭāla‘āt-i Tārīkhī-yi Qur’ān va Ḥadīth*, no. 23, pp. 46–58. [In Persian]
- Sha‘rāwī, Muḥammad Mutawallī. (1991 CE). *Tafsīr al-Sha‘rāwī*. Akhbār al-Yawm. [In Arabic]
- Shawkānī, Muḥammad. (1414 AH). *Fatḥ al-Qadīr*. Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān. (1394 AH). *Al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur’ān*. Al-Hay’ah al-Miṣriyyah al-‘Āmmah li-l-Kitāb. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā‘ī Yazdī, Muḥammad Kāzīm. (1406 AH). *Al-‘Urwah al-Wuthqā*. Ismā‘īliyyān. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn. (1374 SH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 SH). *Majma‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic]
- Ṭanṭāwī, Muḥammad Sayyid. (1997 CE). *Al-Tafsīr al-Wasīṭ li-l-Qur’ān al-Karīm*. Nahḍat Miṣr. [In Arabic]
- Ṭayyib, ‘Abd al-Ḥusayn. (1369 SH). *Aṭyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Intishārāt-i Islām. [In Arabic]
- Tha‘labī, Aḥmad. (1422 AH). *Al-Kashf wa al-Bayān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa ‘Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta’wīl*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]